

DNEVNIK ŽUTE RUŽE

Mi smo izgleda došli iz Poljske. Otac je imao u Vrbasu firmu »Mepol«. Proizvodio je predmete od plastične mase: kutije za telefone, kutije za lekove i slično, zatim cucker biksle, električne izolatore svih vrsta, »meke limove«, i ploče za oblaganje kupatila, kao i vašarske drangulije na koje nije utiskivano ime firme, već smo ih prodavali Ciganima ispod ruke. Reb Avigdor Strauss, naš raniji kompanjon (*»Mepol«-Šlonski i Strauss*) beše se odselio u Erec Jizrael iz dijaspore 1929, kad i Jehevet Bat Mirjam, pesnikinja, u Belorusiju: Šelesnijak. Gospodin Avigdor Strauss je na železničkoj stanici, kada smo mu u znak oproštaja poklonili žute Davidove ruže iz Bat-Ševinog vrta, povikao BILU! (Bet Jaakov L'hu V'nel ha). Otac je tada više voleo Evropu.

Pored naše kuće u Banatskoj 10 bilo je nekoliko prizemnih domova Hojoševih »probuđenih Mađara«. Mi smo više voleli segedygulash, tokajac ili mađarice; to su kolači koje je znala da pravi i Ester.

Još sam odranije pominjao redove belih i plavih bagremova. U bašti, onda duž modro popločane ulice, sve do polja, i dalje, u dečaštvu sam mislio, čak do neke breze u Rusiji. Jedna moja pesma iz gimnazije, sećam se, ima ta dva boleća drveta, a potom počne kiša. Blato nas svije, i ko ne uspe umaći, uraste, ukoreni. Bože, što je to privlačno. Nisam li tek od svega, olovna ptica u svetu. *Ahava sara*. Nekad smo pošli jedno ka drugom, i na putu smo još (lepo je tako mi svega) ali varam li se čineći ljubav? Pod tim rascvetanim granama baka Rebeka nas je učila *zmiresu*. Ono što je bio humus bašte osećali smo na dno kolena, i obuzimala nas je prastara jeza. Iz sobe u kojoj se prostirala svetlost, dolazi pút nas lik Leona Mockina, umiren. Dragi moji, ima li šta lepše od nade?

Zapravo oca nikada i nisam pitao o Šlonskim. Godine 1927. pojavila se knjiga pesama *»Le'aba-ima«* (*»Majci i ocu«*), a trideset četvrte *»Avnej bohu«* (*»Kamenje haosa«*) nekog Avrahama Šlonskog rođenog u Rusiji. U kući smo najradije čitali srpske poratne pesnike, otac se, doduše, mnogo ljutio na g. Crnjanskog kada je ovaj prišao *»Idejama«*. Drugi iz kahala su znali čitave delove iz proze Mendelea Knížara i sl.

Slični meni uvek se rađaju posle kakvog rata. Ta slabo uhraњena i na brzinu ućinjena bića, fino su pristajala godinama obnove; imaju belo-plave mornarske majice, jednoboјne dokolenice na koje se nastavlja ugļancani par mrkih cipela iz kakvog škrtog skladišta. I svi su isti. Tako otpoćnu. Onda idu kroz mraćne školske hodnike sa ćijih se strana tovare redovi ućila. Svih namena. Teški miris nafte što se njom premazuju podovi, godinama se docnije provlaći kroz ljude, u sećanje, u misli, u polјupcu kakvog belićastog vrata, u restoranima sa periferije, u postelji, u vodi, u retkim dodirima šume, zatim u sebi, zatim u njima, u zemlji kojoj se hodi, a koju srećemo kroz tople bašte, zatim u novim generacijama đaka tvoје škole, zatim u nekoј drugoj nafti, kao i slićnim stvarima sa prisutnim vonјom. Neobićno mnogo znaće u stvaranju svekolike tegobe lićnosti, ogromne uokvirene fotografije kojekakvih znaćajnih belosvetskih magaraca, ćiji se oćinski lik obraća sa sivog zida dobroј masi dole. Stvarno smo tako poćeli. Imali smo sitne i radoznale oći kojima se moralo udovolјiti, videle su (života mi) sve i svašta, pa su se mnoge smirene pod etrom sklopile, ne pominjući svoj trag na dahu neke šume, mrtve i daleke.

Koliko sam se ja razumeo i s obzirom na neke premise, oćeva firma nije loše prolazila. Mislim da smo imali podosta para. Tako je mama uspela da povrati od katolika veliko imanje njenog oca, našeg dede, reba Ladana u Iloku, a to nije bilo jeftino. Sukot smo provodili svake godine potom na Ladanovom posedu. Oko nas se unedogled širila hrastova šuma, žuta i vlaćna već. Disali bismo govor trave. A onda bi nas oćev sekretar g. Nikola Vislavski, maran inaće, potovario na lađu kojom bismo belom, sa crnim krovom i ćađu, dugo, dugo plovili Dunavom do Novog Sada. Tu bi nas ćekao otac, jer je i tako ćesto dolazio ovamo zbog poslova na berzi. Mi bismo putovali vozom. Sat bezmalo. Staramajka bi kašļjucala uporedo pruskoј parnjaći. Onda bi rekla da je Panonija dobro ponela. Ispred voza bi, po malim stanicama, iskakali divizion i zelenkastih, više belih zapravo, gusaka. Katkad bi samo u dugom redu tih godina perje zalepršalo poprskano mirisnom krvlju, što bi, zbog gustine, tek kakva moćna kiša stepska stirala sa ćelićnih branika i toćkova prećnika 110 cm. Vozovi su od Vrbasa othodili dalje, preko Subotice, Segedina, put Budimpešte i Varšave. Prićalo se, idu još i dalje.

A zime, snegovi, sasvim su drugaćiji. Tada se nije putovalo. Škrto su podarivani drumovima i neki ubrzani koraci. Kamin je u velikoj sobi okupļao i one ćije se prisustvo, telesno, pa i drugojaćije, sasvim prorećeno javļjalo u domu.

Po mokrom snegu, mestimićno se garež crnio. Što se više išlo za njim, bivao je sve tamniji, teži, dok se sasvim, na domaku fabrika, nije pretvarao u mrku, mrku skramu pod kojom su samo dobri znalci osećali belu masu s neba. Mi smo pravili zimske figure zavlaćeći ruke duboko u nju. Prstima nam nije bilo hladno, jer, znali smo, tako žive žita. Posle, pred Pesah, od svega je ostajalo mnogo baruština, s nepravilnim krućnicama, a zaćinjenim po sredini neotoplje-

nom, masnom grudvom starog snega. To je ružno gledati. Tek bi se uranile patke provlačile isušenim pojasevima zemlje, mada isto tako vole da zagnjуре svoje narandžaste glave u brlog. Ja sam to gledao sa prozora. Onda bi rasle i trave, listovi, kopno. Mama je govorila da sam dobar i čulan dečak. Ona se zvala Rahela Šlonski, po ocu.

Šunjabo sam se između brojnih i ustajalih likova. Recimo, oni su ti što ne primećuju prvi pupoljak baštinoḡ bagrema. Njih je etar, naravno, oduvek zaobilazio. Oni su bili dobri Jevreji. Oni žive u skladu boḡje pravde. Koliko od sujete ili zabave, zna se i ko ima ulogu šojheta, izgovaramo molitvu osamnaest blagoslova, tri puta dnevno, kao sirup protiv kašlja. Ipak smo svi pritajeno sumnjali. Znali smo, zapravo, Bog je jedini cadik.

Kći gospođe Rahele, moja sestra Hamarjem, udala se za goja Vasilija Radakića. On je profesor književnosti u zemunskoj gimnaziji. Moj stariji brat Benjamin bio je odranije prijatelj rebu Radakiću. U godinama studija dolazili su sa još nekim mladićima u naš dom, ali ne kao pravi gosti. Danima su sedeli na mansardi, čuli su se katkad, u miru podneva, u sutonu, samo retki glasovi. Kasno, jedne noći, kada sam pošao da ulovim sovu sa nadstrešnice, doprlo je do mene ujednačeno lupkanje sa mansarde. Bila je to neka ručna naprava koja se upotrebljavala noću. Mislio sam da se toga i sova uplašila, pa sam odustao od lova na mesečini. Sutradan, kada sam polazio u školu, opazio sam žandarme, i druge, kako skidaju neke hartije sa zidova. No, to je za njih bio đavolski težak posao, tako da sam i ja uspeo da pročitam sadržinu. A kamoli rani radnici iz prve smene, pre devet zora. U školi su nam rekli da su to ružne, komunističke i bezbožne stvari. Onda smo se mi zakleli da ćemo ih ubuduće cepati ako ih nađemo. Moj drug Zoran Jović pitao je učiteljicu ko su to komunisti. Tada je iz druge klupe do zida ustala Radmila i rekla da ona zna. To su prosjaci, Cigani, oni što krađu veš i kokoške, i Jevreji. Za razliku od hedera, u razredu sam ja bio jedini ben Jisrael. Radmila je učiteljica dala peticu. Moje srce lupalo je prvi put bolno, osetio sam miris dalekih bagremova, moje srce bilo je geštetner, u tom trenutku ceo se Vrbas prilepio o komunističke letke, ceo svet iz mog srca s belim listovima, kao procvalem bagrem-ljem. Moja bašta je pevala travi »*dus pintele jid*« . . .

Stari časovnici polako su odlazili. Vreme je bilo drugačije, od novih metala. Ni sahrane nisu kao nekad. Mrtvi su imali sve manje i manje prijatelja, dažd bi im samo katkad navraćao preko nekropole, sova je bila braon, a zatim pepeljasta. Kadiš kraći od junske noći. Zaista su sahrane postajale sve manje privlačnim, a, začudo, čak i smrti.

Onda su uhapsili brata Benjamina, trideset šeste, pa trideset i sedme. Mama je opet govorila da sam bolji sin. Uostalom, bio sam poslednji u kući koji je nosio žute ruže mrtvoj baki Rebeke. I Bat-Ševin vrt neki drugi su čuvali. Gradska nekropola bila je, valjda kao i sad, zelena, pa red crna, zatim s nijansom granita, pa uvela i ponegde sa ilovačom. Ja se zovem Moše-Lajb Šlonski, po ocu. Neke godine potom

na groblju sam radio one stvari sa Radmilom, doduše ona je više volela vrbe ispod Telečke. Mi smo takođe rasturali letke. To je bilo trideset i devete u jesen, bili smo u šestom ili sedmom gimnazije, vrbške mešovite, no o tome drugi put. Na groblju smo to ponovili nekoliko puta, zbog konspiracije. Mada je policija već sumnjala u mene, ali im nije bilo jasno sa Radmilom, jer bila je Srпкиnja. Onda su saznali da to rade i Hrvati, i dr. Mi smo, naprotiv, učili ruske pesmice. Noći jedne, na krst tek pokopanog gospodina Šuvakova, iz vlasti, zalepili smo Staljinovu sliku. Nas četvoro, zapravo. Tako. Su-tradan, bogami, bilo je veselo. Kod Šuvakovih. Mi, mnogi, tako. Direktor škole, g. Paroški, držao je zbor, tri i po sata, protiv crvenih. Posle smo se svi pred Nj. V. kraljem i otadžbinom zakleli u odanost i anti-komunizam. Te večeri bejahu poslednji cvetovi poznog stepskog ba-grema. Radmila i ja radismo opet ono, na groblju, u žbunu, pored kosturnice Šmitovih; Kristina, Filip, Franc, Herrenvolk. Drugi, ne znam, išli su u kukuruzišta, u jasike kraj šlajsa, kako ko. Bili su to poslednji dani godine, pred kišu, dugu panonsku, kiše od kojih smo se gojili, postajali vlažni i ulepljeni uz zidove krečne, oprostite, kao gliste.

Folksdojčeri su pevali »Nemačka, probudi se! Jevrejine, crkni!«. Otac je užurbano kupovao predmete od vrednosti, zatim ulje, šećer i brašno. Mama je te godine bila neobično lepa. »Mepol« nije osvaja-jao nove proizvode. Benjamin je pod prismotrom. Hamarjem nam retko piše, šta li je sa njom? Gospodin Vislavski nagoveštava da bi nas mogao uskoro napustiti. Benjamin sašvetuje oca da sačeka Fürera koji će se pobrinuti za firmu. Otac bi ranije na tom mestu ironično pominjao Benjaminu Sovjete i Staljina, ali to sada nije učinio. Ja sam bio na maturi. Čitali smo štampu, sa zdravljem smo bili dobro, osim prehlada, i nerveze. Eto, tako smo pisali pisma našim rođacima i pri-jateljima u Sarajevo, Sentu, Beograd, Banjaluku, Goražde, zatim u Niš i Škofju Loku. Dobra Ester, nosila je plava pisma na poštu, ona je bila uz nas, takođe je volela stvar bašte i etra, mada je uglavnom čitala izbledele srpske romantičare, prečane.

Naša se firma napola skoćanjila. Jedni su vikali biće rata, drugi ne. Potom drugih nije bilo. Bili su samo jedni za Engleze ili Ameri-kance, neki govoraše: pobeđiće Nemci. Mi smo na mansardi sa sta-rog »filipsa« slušali Moskvu. U zoru bi osvanuli leci. Prvo protiv njih i Njega, zatim protiv fašista, napose za Staljina, tim redom. One prve izgleda više je pogađalo što smo za ove treće, nego što smo za njih. Eto, tako je to bilo, života mi.

Baš me je zanimalo kako to izgleda rat. Mi sa mansarde pozivali smo na otpor. Radnici i srednjoškcolci dizali su svoj glas. Seljaci su bili mirni, oni imaju bašte, pa polja, oni mirišu srećno bagrem i žito, ne znajući šta to znači, mada im je od toga lepo, izlazili bi pre sunca na dve gradske pijace s breskvama, kajsijama, stražilovskim tre-šnjama, bostanom, ugojenim ćurkama i drugom peradi, zatim sa kar-fiolom, paprikom i paradajzom, krompirom, kupusom, pasuljom, oni su izrana vredno dizali cene, oni su se solidarisali sa nama, i radni-

cima iz uljare, šećerane, sa železničarima, grafičarima, zanatlijama i slično. Time je zauvek u proleterskoj literaturi rešeno seljačko pitanje.

Vlasnik knjižare i štamparije iz Ulice svetog Save, otac čuvene gospođice Mariole Frajndlih, g. Johan Frajndlih, počinjao je nove i velike poslove. U svojoj firmi »Viktorija« ili samo »V«, kod nas bi se to zvalo »NicaHon«, g. Frajndlih je štampao za potrebe crnokošuljaša iz Zemuna, Vrbasa i Vršca sav propagandni materijal i drugo. Zatim je umnožio u »V« nežnu knjižicu »Mein kampf«. On je imao nožić sa koricama od slonove kosti. Posetio nas je kao kućni prijatelj, imao je glatko i oduvek izbrijano lice, ponegde, naročito po jagodicama i nosu, sa popucalim, razlivenim kapilarima. Uz ledene oči, to beše neobičan izgled jednog muškarca. Da nije imao mišićave vilice, te ravne i tanke usne, ličio bi pre na kakvu kafansku damu u godinama, koju je alkohol iznutra, i spolja, po obrazu i podočnjacima, sasvim ophrvao. Tu delimično, u opisu, mislim na lik Klare Ladan, mamine sestre. Gospodin Frajndlih pričao je ocu o svojim novim sveškama iz štamparije, kaže, odustao je od štampanja Hajnea. Onda je prešao na ono zbog čega je zapravo i došao. Za obnovljenu knjigovезnicu trebalo je da nađe proizvođača plastičnih uložaka, a to je nadaleko mogao proizvoditi jedino »Mepol«. Šlonski, stariji, malo začuta, povukavši nekoliko dimova, od kojih mu se vene na slepoočnicama zacrveneše, te nabreknuše. Pepeo cigarete mu slučajno pade na tegetno odelo sa belim i sitnim štraftama. Bilo je novo, i skupo. Mislim da je otac u tom času pretrnuo od jeze. Ako se ne kupi novo, osećao je lukavi Jevrej, ostariće uskoro, a što je najgore, i druge stvari, redom i strašno. Reb Šlonski, moj, Hamarjemin i Benjaminov otac, otrese pažljivo sivu, a laku prašinu. »Žao mi je gospodine Frajndlih — reče g. Šlonski — moraću vas odbiti u ponudi, znate moj gospodine, firma mi je prenatrpana poslovima, ne bih hteo da vas prevarim« — reče g. Šlonski. Beše već oteresao sav pepeo sa rukava svog tegetnog odela.

Potom su pili čaj. Sekli su limun, sporo. G. Frajndlih je poklonio ocu svoj nožić, kaže, trebaće. Onda svi ćutimo, neko počne, pa mu se dogodi nešto, i ućuti. Dogodi se tajku. Teško je biti Jevrej, nakon toga reče gospodin Johan Frajndlih. Da, kaže lihjot Jehudi, reče Šlonski. Bio vam je lep jezik, nastavi g. Frajndlih iscedivši još malo limunovog soka u čaj. Da, potvrdi otac.

Gestapo je izvanredno saradivao sa aktivnim ostacima jugoslovenske žandarmerije i policije. Prvo je streljao na gradskom stadionu »Slavija« sedamnaest, nadalje još nekolicinu Srba, zbog neprijateljske delatnosti prema okupacionim snagama i ostalim poštenim građanima, znači, nekim Srbima, Mađarima i Nemcima. U bašti su te godine nenadmašno cvetale žute ruže, menjali smo ih svaki čas u rupici na reveru, pa mi i ne bismo nosili istobojnu traku na rukavu da su to dozvoljavali oni iz komande. Hamarjem je prešla kod nas kada se gospodin zet Radakić inkognito priključio našima na Fruškoj Gori. Na brigu svoje nove otadžbine, nezavisne i bratske Hrvatske.

Hamarjem je u sobi do ulice, gde sam i ja radio štrikala Jugoslavu i Nadi džempere od purpurne vune. Bila je već docna jesen, u toj godini, kad su sumorni vetrovi obilazili redove nakostrešenog drveća u Banatskoj i drugim bagremovim ulicama oko železničke stanice. Naizmenično su kuckale Hamarjemine igle, odnosno odlomljene grančice o betonski trotoar, sa ivica pozeleneo od stalne jesenje vlage i mira, a toga je bilo, valjda zbog rata. Napolju, pred Silvinom bakalnicom protezao se red onih koji su začas po okupaciji osiromašili. Neki su gledali one napred u gomili, jedni dremali na zubatom suncu oko osam i po, drugi gledaše pak, pobacane po krovovima na trgu, sive i šarene golubove što su kunjali, neki bi svoj neizvesni pogled upućivali nebu, koje je ostajalo treperavo plavičasto na onom mestu sa koga je čas ranije skliznuo usamjeni let jedne od ptica, mada su to gladne nerado činile. Ti ljudi, bili su prvi učesnici rata, red njihov za gram brašna se dovukao skoro do mog prozora, njine dogodovštine sa hladnoćom i glađu, teskobom, bolom postepeno su se prenašale na mene, i bi mi odveć hladno i gnusno.

Bilo nam je svima, koji smo mogli tako osećati, teško. Prvi put u destruktivnoj prozi i svom životu upotrebljavam tu reč. Hronologija predstojećih dana izgleda ovako i ovako: 1. kako instrukcije iz dana u dan ne stizaše, Benjamin, Zoran Jović i grupa postadoše isuviše nestrpljivi, a uz to i još ponešto, te odlučiše samovoljno da pređu, već možda zaleđeni, Dunav iza koga su rasle tople ljubičaste šume, zatim oble; 2. najzad su stigle instrukcije; 3. prvi put se među nama ostalim, i uopšte, u radu pominje reč birokratija; 4. sneg je iznad kolena pao i zavejao polja i breg, deca se grudvaju u sankanju, idila, kao pre rata; 5. odlučeno je da mi ostanemo u pozadini, na mansardi, kažu ilegalno; 6. gledali smo sinoć u amaterskom pozorištu komad koji su davali za građanstvo nemački vojnici, preobučeni; 7. u Nikšiću, saznajemo, naš drug iz ćelije Ljubo Ćupić ubio zloglasnog komandira žandarmerije Košaka; 8. mala Hamarjemina kći Nadica čita mi predveče stranice iz svog dnevnika koji je nazvala »Žuta ruža«, onda je dugo milujem, a ako samo načas skrene pogledom, zovem je Nado, Nado, ona hoće da kaže štogod, ali zaplače.

Sutradan idem za ljudima prema polju. Kada dođemo do jednog brdašca od lesa, svi zastanemo. Nemci zapucaju, i prvi red onih naspram njih popada. Neki, ovamo, zajecaju. Onda izvode Radmilu, ona drži crvenu ružu, bože, lepše bi joj stajala žuta. Ona me ne vidi. Dva ili tri glasa viču, židovska kurva! Ona se smeje, maše ružom gledajući na stranu gde su joj roditelji, i naši sa mansarde, oni jecaju, ona se smeje mrtva. A ono smo radili ni pet koraka odavde. Zatim, padaju žene u vrisku, oblivene krvlju koja neobično liči na onu što teče sa muškaraca pored njih. Mi se kasnije vraćamo u grad.

Valjda je četrdeset i druga. Napravio sam vešala od dovratnika. U sobi je promaja, propinju se listići hartije, žuta ruža ne leprša u vazi sa žigom »Mepol«, jer je neko nije ubrao. Vešala su crna i masna, kao u »Lirici Itake« g. Crnjanskog (izdanje S. B. Cvijanovića,

1919, Beograd), skovana od dobrog bagremovog drveta. Vidim, na polju hode kolone, nose žute ruže ili bagrem-cveće, sasvim svejedno. Onda idu dva ravna reda u kojima su otac, Hamarjem sa Jugoslavom i Nadicom, mama Rahela, pa Nikola Vislavski (nije umakao) i Ester. još neke poznajem. Oni sa puškama pospešuju ove, i viču, no ipak čujem, u prolazu mama govori ocu Šlonskom kako nije zatvorila prozore.